

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ,
РИЗИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Львів–2011

Науковий редактор:

доктор економічних наук, професор Л.Т. Шевчук,
завідувач відділу територіальних суспільних систем і просторового розвитку
Інституту регіональних досліджень НАН України

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор Садова Уляна Ярославівна
доктор економічних наук, професор Єлейко Василь Іванович
доктор географічних наук, професор Шаблій Олег Іванович

Просторовий розвиток регіону: соціально-економічні можливості, ризики і перспективи: монографія / НАН України. Інститут регіональних досліджень; За ред. д.е.н., проф. Шевчук Л.Т. – Львів, 2011. – 256 с. – (Сер. “Проблеми регіонального розвитку”).

У монографії висвітлено сучасні теоретичні проблеми й практичні завдання просторового розвитку регіону. Розкрито суть територіально-структурних процесів та показана їх роль у розвитку простору регіону. Проаналізовано особливості і ознаки територіально-структурних процесів у регіоні та розкрито специфіку їх впливу на формування середовища регіону.

Обґрунтовано концепцію удосконалення просторового розвитку регіону на основі врахування результатів вивчення динаміки і ознак територіально-структурних процесів у його межах.

Призначена для науковців, економістів, соціологів, інженерів, містобудівельників, управлінців, а також для всіх, хто цікавиться проблемами просторового розвитку економіки регіону та управління ним.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту регіональних досліджень НАН України
протокол № 4 від 30.03 2011 р.

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)
ISBN 978-966-02-6020-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	7
1.1. Суть територіально-структурних процесів та їх класифікація (Шевчук Л.Т., Щеглюк С.Д.).....	7
1.2. Просторовий розвиток регіону як синергетичний вираз територіально-структурних процесів в контексті соціально- економічних можливостей, ризиків і наслідків (Шевчук Л.Т.).....	18
1.3. Маргіналізаційність, конкуренційність та інноваційність територіально-структурних процесів як критичні ознаки просторового розвитку регіону (Шевчук Л.Т.).....	23
1.4. Методи просторового виміру маргіналізаційності, конкуренційності та інноваційності територіально-структурних процесів у регіоні (Шевчук Л.Т., Казьмір Л.П., Воськало В.І.).....	31
РОЗДІЛ 2	
АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ І ОЗНАК ТЕРИТОРІАЛЬНО-СТРУКТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ	42
2.1. Просторові зміни в галузево-територіальній структурі промисловості регіону в результаті впливу світової фінансово-економічної кризи (Гелетій Ю.І., Щеглюк С.Д.)	42
2.2. Активізація розвитку інноваційних процесів стягування в період трансформації територіальної організації дошкільної і шкільної освіти (Синюра-Ростун Н.Р., Шевчук Л.Т., Шевчук А.В.)	56
2.3. Сегрегаційні процеси в житловому будівництві як вираз маргіналізаційно-полярних регіональних територіально- структурних процесів (Воськало В.І., Шевчук Л.Т., Шевчук О.І.).....	69
2.4. Просторовий синхронізм соціально-економічного розвитку малих міст як наслідок трансформації опорного каркасу регіону (Щеглюк С.Д., Вишиванюк М.М.).....	85

РОЗДІЛ 3.

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕГІОНУ ЯК СЕРЕДОВИЩА

ТЕРИТОРІАЛЬНО-СТРУКТУРНИХ ПРОЦЕСІВ	103
3.1. Соціально орієнтоване бізнес-середовище як передумова розвитку економічного простору (Мельник М.І.)	103
3.2. Цільова модель формування соціально орієнтованого бізнес-середовища (Мельник М.І.)	115
3.3. Транспортна інфраструктура як фактор і мережева основа формування територіально-структурних процесів та розвитку середовища регіону (Шевчук Я.В.)	131
3.4. Оцінка розвитку ретроспективних конвергенційних та дивергенційних процесів в економіці Карпатського регіону (Яремчук Р.Є.)	145

РОЗДІЛ 4.

НАСЛІДКИ ТЕРИТОРІАЛЬНО-СТРУКТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ:

ПРОСТОРОВА КОНЦЕНТРАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА

ПРОСТОРОВІ СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ .....

4.1. Економічна концентрація в контексті формування економічного простору України (Шульц С.Л.)	162
4.2. Оцінка впливу чинників на просторову концентрацію економічної діяльності (Шульц С.Л., Мельник М.І.)	181
4.3. Вплив структурних зрушень на ефективність економічного та просторового розвитку регіонів України (Шульц С.Л., Мельник М.І.)	188
4.4. Роль метрополії як центру дифузії територіально-структурних процесів (Шевчук Л.Т.)	193

РОЗДІЛ 5.

ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД УДОСКОНАЛЕННЯ

ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ НА ОСНОВІ ВРАХУВАННЯ

РЕЗУЛЬТАТІВ ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ І ОЗНАК

ТЕРИТОРІАЛЬНО-СТРУКТУРНИХ ПРОЦЕСІВ .....

5.1. Організаційно-економічний механізм управління просторовим розвитком регіону (Демидюк О.М., Кушнірецька О.В.)	199
5.2. Розробка рекомендацій щодо активізації просторового розвитку сільських територій регіону (Шевчук Л.Т., Гончаренко І.В., Казьмір Л.П.)	212
5.3. Концепція удосконалення державної просторової політики (Шевчук Л.Т., Щеглюк С.Д., Мельник М.І.)	229

ВИСНОВКИ	237
----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	245
----------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Активізація розвитку економіки окремих регіонів, посилення процесів міжрегіональної конкуренції та інтеграції на ендогенній основі, тобто на основі використання внутрішніх ресурсів зростання, актуалізували необхідність просторового виміру цих процесів, зумовили формування нових поглядів на особливості використання такого важливого стратегічного ресурсу, як просторовий, роль якого в економіці недооцінюється та применшується. Оскільки територія того чи іншого адміністративного утворення (держави, регіону, поселення) переважно не співпадає з простором економічним, соціальним, ментальним, сакральним тощо (кожен з цих просторів може бути більшим чи меншим від території в залежності від концентрації та реалізації відповідних функцій в її межах), то очевидно є актуальність виміру просторового потенціалу у всій його багатоманітності. В значній мірі величина цього потенціалу залежить від потужності, напрямків, інтенсивності територіально-структурних процесів. З іншого боку, від просторового виміру та регулювання просторових особливостей територіально-структурних процесів залежить потужність просторового потенціалу регіону. Ось чому, саме на вивченні особливостей традиційних й новітніх територіально-структурних процесів у регіоні концентрується увага в цьому монографічному дослідженні.

Вивчення територіально-структурних процесів актуалізується й у зв'язку з необхідністю удосконалення державної регіональної політики у контексті стимулювання розвитку депресивних територій, підвищенні якості життя населення, забезпечення процесів євроінтеграції та переходу до інноваційного етапу розвитку економіки держави. Актуальність і наукова значимість окреслених проблем зумовили вибір напрямків монографічного дослідження, конкретизували мету і окреслили конкретні завдання.

Для досягнення поставленої мети були використані такі методи: економічного, статистичного й просторового аналізу, економіко-математичні, соціологічні (анкетування, експертне опитування), узагальнення, системного і комплексного підходу, структурно-функціонального аналізу і синтезу, логічного аналізу, моделювання, графічний та картографічний методи.

У монографічному дослідженні головна увага була зосереджена на таких питаннях: теоретико-методологічні основи та концептуальні засади дослідження просторового розвитку регіону, аналізи особливостей і ознак територіально-структурних процесів у регіоні, розкриття трансформаційних процесів регіону як середовища реалізації територіально-структурних процесів; оцінювання наслідків територіально-структурних процесів у регіоні: просторова концентрація економічної діяльності та просторових структурних зрушень, а також на обґрунтуванні концептуальних засад удосконалення просторового розвитку регіонів з врахуванням результатів вивчення динаміки територіально-структурних процесів.

Науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо перспективного формування територіально-структурних процесів, важливість використання яких визначається можливістю цілеспрямованого удосконалення просторової організації регіону, є одними із складових забезпечення збалансованого просторового розвитку регіону.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

1.1. СУТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНО-СТРУКТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Теоретико-методологічні та прикладні питання формування просторового розвитку регіону в контексті здійснення територіально-структурних процесів висвітлювалися такими зарубіжними вченими як Е. Алаєв, М. Вебер, А. Геттнер, У. Ізард, В. Кристаллер, А. Льош, М. Портер, Ф. Перру, Б. Родоман, П. Хаггет, Дж. Форрестер та інші. Наукові досягнення зарубіжних дослідників полягають у розробці основ теорій полюсів росту, світосистемно-економічної просторово-часової теорії, еволюційної економічної теорії, концепції глобальних міст-регіонів тощо.

Серед вітчизняних вчених, які займалися питаннями просторового розвитку слід зазначити праці Ю. Білоконь, І. Бистряков, В. Геєць, Б. Данилишин, М. Долішній, В. Захарченко, С. Іщук, В. Кравців, Н. Павліха, М. Паламарчук, М. Пістун, С. Рудницького, С. Сонько, О. Топчієв, Д. Стеченко, М. Чумаченко, О. Хомра, А. Чухно, О. Шаблій, Г. Швебс, Л. Шевчук, С. Шульц та інші.

У науковому світі з питань даного дослідження склалися різноманітні школи, які займаються дослідженнями просторового розвитку та акцентують увагу на певних національних особливостях просторової організації. Особливо актуалізувалися дослідження просторового розвитку протягом останнього часу у Європейському Союзі, що засвідчують прийняті рекомендації Європейської економічної комісії і Ради Європи. Для регіону має велике значення особливості організації простору у сусідній країні, яка є членом ЄС.

Серед вітчизняних наукових організацій, які активізують свої розвідки у просторовому аспекті розвитку регіонів слід назвати відділ просторового розвитку та земельних відносин Ради по вивченню продуктивних сил НАН України, відділ стратегій управління регіональним розвитком Національного інституту стратегічних досліджень.

Лідуючі позиції з даних питань дослідження займають такі зарубіжні установи: науково-проектний інститут просторового планування «ЕНКО» (м. Санкт-Петербург, Росія), Інститут регіональної політики (Москва, Росія).

Інститут географії і просторового розвитку Польської академії наук (Польща, м. Варшава), Інститут регіональних наук при університеті в Карлсруе (Німеччина, м. Карлсруе), Технічний університет у Берліні (Німеччина, м. Берлін), Дортмундський університет (Німеччина, м. Дортмунд), Амстердамський університет (Нідерланди, м. Амстердам), Міський та регіональний центр досліджень Утрехтського університету (Нідерланди, м. Утрехт), Технологічний університет у Ейндховені (Нідерланди, м. Ейндховен) та інші.

Одним із головних лідерів у сфері просторового розвитку є Інститут регіональних досліджень НАН України.

Дослідження територіально-структурних процесів розвитку регіонів в контексті маргіналізаційності, конкуренційності та інноваційності, а також розширення євроінтеграційного процесу є актуальним та важливим стратегічним питанням. Адже, від результатів дослідження залежить забезпечення національної безпеки реалізації транзитної, компенсаційної, інноваційної та інших функцій. Оскільки, актуальність роботи обумовлюється необхідністю реалізації важливих пріоритетних напрямів – розбудова та модернізація інфраструктури, що сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості регіонів, а також розвиток транскордонного, у тому числі євро регіонального співробітництва, які окреслені в Постанові Кабінету Міністрів від 21 липня 2006 р. №1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» та розробкою проекту нової концепції державної регіональної політики, у якому пріоритетами державної регіональної політики визначені: створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, підвищення якості життя людей, зменшення територіальної диференціації за індексом людського розвитку, формування поліцентричної системи розвитку території держави; запровадження механізмів визначення «проблемних»

територій у регіонах та впровадження заходів державного реагування на ситуації що склалися у них.

Сучасний кризовий період розвитку економіки України характеризується значним скороченням обсягів виробництва, девальвацією національної валюти, високою невизначеністю перспектив зростання, фінансовими труднощами у реалізації прийнятих раніше реформ та відсутністю узгоджених між собою антикризових заходів на різних ієрархічних рівнях управління. Глибина ж кризи вимірюється такими показниками, як темпи спаду промислового виробництва, зниження доходів бюджету та зростання безробіття. Проте, на фоні таких подій, розпочаті раніше структурні зрушення у вітчизняній економіці не припинилися, але набули нових рис та характеру прояву.

Важливим питанням сьогодення є розкриття змісту територіально-структурних процесів, характеристика їх сучасного етапу розвитку, оцінка впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на структурні зрушення, а також визначення ролі й місця інновацій як каталізаторів новітніх динамічних регіональних процесів. Актуальність даного дослідження зумовлена ще й тим, що в докризовий та кризовий період інноваційні проривні напрями розвитку економіки призначалися директивним способом, без реального обговорення з бізнесом, з орієнтацією на існуючі здобутки та при обмеженому застосуванні інструментів Форсайту.

Отже, сутність, особливості та характер динаміки територіально-структурних процесів потребують окремого дослідження з метою ефективного управління просторовим розвитком на регіональному й місцевому рівнях. Зазначимо, що передусім активізуються такі процеси в кризові періоди й під час трансформаційних перетворень.

Питання структурних змін, трансформаційних перетворень в економіці розглядалися у працях вітчизняних вчених, серед яких – В. Геєць, Б. Кваснюк, Ю. Кіндзерський, І. Крючкова, І. Лукінов та інші. Їхні дослідження присвячені аналізу структурно-промислової та структурно-інноваційної політики, шляхам подолання структурних диспропорцій тощо. Особливості просторового виміру інновацій, територіальної організації інноваційної діяльності розкриті у працях С. Шульц, Л. Федулової, Ю. Яковця та інших.

Як зазначають дослідники, низка реформ, започаткованих у 90-х рр., проявилася зростанням виробництвом, розвитком фінансової діяльності все ж таки не позначилися на структурних зрушеннях в напрямках

формування постіндустріальної економіки¹. Це відбувалося за рахунок активізації сировинних та експортноорієнтованих видів економічної діяльності та недооцінкою й недостатнім розвитком інноваційної діяльності.

Питання дослідження впливу зовнішньоекономічних факторів на структурні зрушення в регіональній економіці висвітлені у працях Л.Б. Вардомського, макроасpekt інновацій інтегрований у теорії структурних зрушень розкритий у дослідженнях В. Гейця, Б. Кваснюка, Х. Удзави, Е. Шешинські та інших.

Метою цього параграфу є уточнення змісту поняття територіально-структурних процесів, визначення їх місця та значення у економіці регіону серед іншого виду процесів, класифікація територіально-структурних процесів та визначення інноваційного фактору їх активізації.

Головною характеристикою територіально-структурних процесів сьогодення є інноваційність. Саме інноваційна орієнтація процесів полягає у підвищенні конкурентоспроможності економіки регіону, активізації ефективних структурних зрушень, якісних перетвореннях у просторовій структурі економіки. На думку вчених, стимулювання інновацій є одним із шляхів немонетарного варіанту виходу із кризи.

У зв'язку із тривалими трансформаційними перетвореннями, які відбувалися в нашій державі, пов'язані із переходом до ринкових відносин та й зараз, у посттрансформаційний період розвитку спостерігаються ускладнення, зумовлені дією низки процесів, які у наукових колах отримали назву суспільно-географічних (Е.Б. Алаєв, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій) регіонально-структурних, територіально-структурних (М.І. Долішній, Л.Т. Шевчук), структурно-динамічних та ін.

Розвиток та функціонування об'єктів суспільних сфер життєдіяльності відбувається внаслідок реально існуючої зв'язаності з властивостями території, впливу багатьох просторових чинників, протіканням різноманітних процесів. Водночас конкретним матеріально-речовинним виразом, динамічним проявом зв'язків є територіально-структурні процеси, які ґрунтуються на ознаках розвитку та руху явищ, мають конкретні просторово-часові координати². Кожній новій стадії процесу відповідає конкретний період розвитку об'єкта – ускладнення його територіальної чи компонентної структури, якісна трансформація в

¹ Доповідна записка За результатами дослідження в 2007 р. на тему: Трансформація економічного простору: стан та проблеми. Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gvps.kiev.ua/.../newreport.htm

² Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – С. 62.